

КОГНІТИВНА ДОМІНАНТА В ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКІЙ КАРТИНІ СВІТУ

COGNITIVE DOMINANT IN THE AUTHOR'S INDIVIDUAL WORLDVIEW

Пономаренко Т.О.,

orcid.org/0000-0003-1323-7413аспірант кафедри романської філології і перекладу
Запорізького національного університету

У статті досліджується формування когнітивної домінанти в індивідуально-авторській картині світу письменника та її відображення в його ідіостилі.

Ідіостиль – це насамперед певний відбір мовних засобів і способів їх комбінування, взаємодії. Особистість письменника відображається в неповторності й оригінальності асоціацій, вербально матеріалізованих у структурі тексту. В ідіостилі кожного письменника можна виділити домінантний особистісний зміст, який базується на окремих концептах і формах їх репрезентації, системі концептів-домінант, семантичних, асоціативних і лінгвокультурологічних полях. Як основне поняття ідіостилі виділяється когнітивна домінанта, що розуміється як ментальна установка, представлена комплексом домінантних смислів, які можуть утворювати концептуальні моделі, що транслюють систему світогляду автора й визначають композиційну, стилістичну та прагматичну організацію художнього тексту. Саме ці смисли задають напрям інтерпретації й визначають відбір та організацію мовних засобів, тобто є внутрішнім стрижнем художнього твору, забезпечують його зв'язність і цілісність.

Когнітивна домінанта репрезентується через мовний код і зумовлюється особливим вибором і способом організації мовних засобів, завдяки яким автор транслює свою думку в художньому тексті, а також визначає композиційну, стилістичну та прагматичну організацію художнього тексту. Індивідуальний почерк автора, його манера проявляються вже в самому факті вибірковості, перевазі певних лінгвістичних засобів, які нерідко стають базою формування більш складних образів, що запам'ятовуються. Категорія домінанти виявляється на різних рівнях художнього тексту: мовному (мовленнєвому), стилістичному, семантичному (змістовому, когнітивному) й ідейно-естетичному. Правильно знайдені домінанти забезпечують найбільш адекватне сприйняття художнього тексту.

Ключові слова: когнітивна домінанта, ідіостиль, картина світу, мовна особистість, художній текст.

The article describes the formation of cognitive dominant in author's individual worldview and its reflection in his idiostyle.

The idiostyle is first of all a certain choice, the linguistic means and ways of their combination and interaction. The writer's personality is reflected in the uniqueness and originality of the associations that are materialized verbally in the structure of the text. The personal content dominant, which is based on individual concepts, semantic, associative and linguistic and cultural fields, can be distinguished in the idiostyle of each writer. As a basic concept of idiostyle is a cognitive dominant, it is a mental setting, represented by a complex of dominant meanings that can form conceptual models translating the author's worldview system and determine the compositional, stylistic and pragmatic organization of text. These meanings exactly set the direction of interpretation and determine the choice and organization of linguistic means, which is the inner core of the work of art, ensuring its coherence and integrity.

The representation of the cognitive dominant (which is revealed, specified in the system of dominant meanings) through the language code is conditioned by the particular choice and method of organizing linguistic means by which the author transmits his opinion in the text. The individual author's manner is manifested in the fact of choice, the advantage of certain linguistic tools, which often become the basis for the formation of more complex images that are memorable. The category of the dominant is manifested at different levels of the artistic text – the proper linguistic (speech), stylistic, semantic (semantic, cognitive), ideological and aesthetic. True-found dominants provide the most adequate perception of artistic text.

Key words: cognitive dominant, idiostyle, worldview, linguistic identity, text.

Постановка проблеми. Сучасне мовознавство ставить у центр своїх інтересів людину як мовну особистість, наділену індивідуальністю. У лінгвістичних студіях не є новими дослідження ідіостилів письменників або поетів. Проте питання когнітивної домінанти, яка формує індивідуально-авторську картину світу, не є широко вивченим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття «домінанта» плідно використовується в різних сферах науки й мистецтва: нейрофізіології, біології, генетики, музиці, архітектурі. Її розуміють як цільну ідею, основну ознаку або

найважливіший складник частину чого-небудь. У «Petit Larousse illustré» домінанта трактується як «un trait caractéristique, aspect prépondérant, qui domine dans quelque chose» [17].

Поняття домінанти в науковий обіг уперше ввів психофізіолог О.О. Ухтомський, який стверджував, що саме принцип домінанти є фізіологічною основою концентрації уваги і творчого мислення [14, с. 63]. Цей термін активно використовували й теоретично обґрунтували представники російського формалізму (В.Б. Шкловський, Р. Якобсон, Б.М. Ейхенбаум, Б.В. Томашевський та ін.), які поняття домінанти літературного тек-

сту пов'язували насамперед із його формою. Р. Якобсон визначає домінанту як компонент, який фокусує художній твір: вона керує, визначає і трансформує інші компоненти. Домінанта забезпечує інтегрованість структури [16, с. 56]. За О.А. Андрєєвим, О.О. Леонтьєвим, домінанта – головна смислова частина тексту, що несе самостійну інформацію, є індикатором основного змісту [1, с. 88; 10, с. 56]. У концепції Л.Г. Бабенко домінанта ототожнюється з прийомами актуалізації текстового сенсу і є інструментом аналізу насамперед формальних засобів вираження змісту [2, с. 327]. Ю.В. Казарін розглядає домінанти як константи й поділяє їх на лінгвістичні, культурні, естетичні, духовні, психологічні, соціологічні, етіологічні і комплексні [6, с. 70]. У рамках сучасних лінгвістичних студій поняття «домінанта» висвітлюється з різних боків: в аспекті когнітивної лінгвістики, текстології, перекладознавства, лінгвокультурології.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення індивідуально-авторської картини світу шляхом визначення когнітивної домінанти ідіостилію письменника.

Виклад основного матеріалу. Мисляча людина, носій мови сприймає навколишню дійсність і на основі своїх вражень створює свою систему уявлень про світ або картину світу. Картина світу є вихідним глобальним образом світу, що лежить в основі світобачення людини, репрезентує сутнісні властивості світу в розумінні її носіїв і є результатом усієї духовної активності людини [12, с. 21].

Дослідження картини світу в лінгвістиці є продуктивним, тому що саме в мові формується мовна картина світу. Цей термін використовується для позначення «своєрідної сітки, накинутої на наше сприйняття, яка впливає на членування досвіду й бачення ситуацій і подій через призму мови» [8, с. 64–65].

У рамках мовної картини виділяють художню, поетичну та інші картини світу, які формуються на основі індивідуальних особливостей світосприйняття окремо взятої особистості.

Як будь-яке зображення картина світу передбачає не буквальну копію світу, а його відображення, рефлексію або фіксацію рис, які людина вважає найважливішими і значущими. Письменник конституює свій вигаданий світ, спираючись при цьому на важливі для нього домінантні смисли за допомогою концептів, символів та інших ключових слів, які вербалізуються в мові художнього твору. Сформований у результаті категоризації суб'єктивний образ об'єктивної реальності від-

бивається в свідомості автора й потім вербалізується в художньому тексті. Варто додати, що в мовній особистості письменника фіксується тезаурус, його фонові знання або, інакше, індивідуально-авторська картина світу.

Визначаючи поняття індивідуально-авторської картини світу, Ю.М. Лотман говорить про контури світу, що втілені в просторових формах у творі мистецтва, які безпосередньо залежать від характеру моделі, якоїсь схеми світу, що існує в свідомості автора й відображена у вигляді тексту [11, с. 49]. На думку Г.О. Винокура, «дослідження мови письменника «може бути прийнятним з метою розкриття психології письменника, його внутрішнього світу і його «душі». Таке право ґрунтується на тому, що в мові письменник не тільки передає той чи інший зміст, а й показує, як автор сам переживає те про, що повідомляє читачеві» [5, с. 44]. Індивідуально-авторська картина світу фіксує передусім унікальність творчого суб'єкта: її індивідуально-особистісний складник визначає сутність тексту як твору словесного мистецтва й естетичної події.

Індивідуальні мовні картини світу значно відрізняються в носіїв навіть однієї мови, так як, крім загальнолюдського та національного складників, важливу роль у них відіграє особистісний компонент.

Отже, індивідуально-авторська художня картина світу – це специфічна форма світосприйняття, яка виступає як альтернатива реальному світу та являє собою результат внутрішньої роботи автора, його творчої діяльності. Автор тексту кодує певними мовними засобами власне емоційне ставлення до переданих подій, персонажів, водночас прагне викликати в адресата тексту емоції, співзвучні авторському задуму. Індивідуально-авторська картина світу – це призма, через яку відбивається реальна або віртуальна реальність, перетворюючись у художню картину світу певного твору.

Художній текст являє собою особистісну інтерпретацію дійсності. Письменник описує ті фрагменти дійсності, з якими він знайомий; розвиває такі міркування, які йому близькі та зрозумілі; використовує мовні елементи й метафори, що наповнені для нього особистісним змістом. Творчий задум автора, характер відображуваної дійсності, індивідуально-авторські світоглядні установки, особливості художнього мислення автора, а також усвідомлене або неусвідомлене ставлення до мови, її потенціалу й норм визначають принципи відбору мовних одиниць та організації мовленнєвої структури літературно-художнього

твору. Уживання мовних засобів у тексті – фонетичних, граматичних (морфологічних і синтаксичних), лексичних – повністю залежить від волі автора, його індивідуального стилю. Це породжує й мотивує строкатість, різноманітність та оригінальність уживання лексики та граматичних форм у творах письменників, навіть близьких за часом, методом, літературно-художнім напрямом. Цей же фактор пояснює прагнення лінгвістів виявити головні, домінуючі засоби мовної структури окремого художнього твору, що формують унікальність його стильової організації.

Цілком очевидно, що творчий стиль письменника також є проявом психологічних (когнітивних та емоційних) переваг у письменника як особистості й, у кінцевому підсумку, проявом домінант автора. «Загальний колорит, під яким малюється нам світ і люди, надзвичайною мірою визначаються тим, якими є наші домінантні і які ми самі» [14, с. 90]. При цьому домінанта, впливаючи на характер сприйняття світу, має тенденцію відбирати в ньому (світі) переважно такий пізнавальний зміст, який сприяє підкріпленню самої домінантності.

Особистість автора є визначальним початком його творчості, ключем до розуміння художнього тексту. Саме задум автора визначає мовні елементи, що превалюють у тексті, гармонійно розкривають суперечливу реальність об'єктивного світу й відображають його мову. Відтворення мовної особистості – один із найважливіших пунктів у розумінні психології й основних тенденцій творчості автора та аналізу його поетичної мови, мови його оцінок. Особистість автора діалектично відображається в тексті як категорія автора («образ автора», за В. Виноградовим), визначає напрям і характер взаємодії всіх його структурно-сміслових рівнів. Створюючи засобами мови художню картину світу, автор завжди уточнює зміст своїх висловлювань і позицію.

Одним із методів вивчення питання, як саме відображаються домінантні в художньому творі, є вивчення ідіостилу письменника. Опису ідіостилу присвячені численні роботи вчених (В.П. Григор'єва, В.А. Піщальникової, Н.С. Болотнової та ін.), які розглядають його «як складну систему взаємозумовлених мовних прийомів, що беруть участь у побудові художнього світу поета» [13, с. 7]. Отже, ідіостиль трактується насамперед як формально-стилістичний параметр і належить до способу вираження змісту тексту.

Ідіостиль доцільно розглядати як складний, багатомірний і багаторівневий прояв особистості автора, «що стоїть за текстом», що визначає сво-

єрідність семантики й текстової організації. Ця ідея перегукується з концепцією мовної особистості Ю.Н. Караулова, згідно з якою текст розуміється як утілення фрагмента мовної картини світу автора, відбиває авторську систему світосприйняття й формує художній світ твору. Творча індивідуальність автора виявляється не тільки у відборі матеріалу, визначенні тематики та проблематики, у перевазі одних елементів поезики над іншими, а й у виборі та організації різноманітних засобів, що регулюють творчий діалог із читачем, стимулюють асоціативну діяльність адресата в певному напрямі, по-різному моделюють смислове розгортання тексту у свідомості читача.

Відповідно, виявлення ідіостильової особливості текстової діяльності автора передбачає співвіднесення всіх елементів структури тексту і його семантики з цілями й мотивами творця, оскільки саме вони визначають цілісність і зв'язність тексту. Такі складники ідіостилу, як художній метод і ментальна установка, можна розглядати в єдності. Але найбільш доцільним є використання як основного поняття ідіостилу когнітивної домінантності, що розуміється як ментальна установка, представлена комплексом домінантних смислів, які можуть утворювати концептуальні моделі, що транслиують систему світогляду автора й визначають композиційну, стилістичну та прагматичну організацію художнього тексту. Саме ці смисли задають напрям інтерпретації й визначають вибір та організацію мовних засобів, тобто є внутрішнім стрижнем художнього твору, забезпечують його зв'язність і цілісність, «підсилюють естетичну значимість і прагматичний потенціал, сприяють сприйняттю тексту як певної єдності» [15, с. 110].

Поняття когнітивної домінантності художнього тексту корелює з поняттям «ключові слова» («ключові знаки»). Під «ключовими знаками» прийнято розуміти слова, які актуалізуються в тексті й мають у ньому певну вагу. Це можуть бути як одиниці загального тезауруса, так й авторські неологізми. Саме вони спрямовують розуміння художнього тексту читачем. «Ключові слова», будучи частотними одиницями в межах авторського дискурсу, безумовно, важливі для розуміння та інтерпретації як конкретних текстів, так і творчості письменника загалом. Їм властиво «змістове згущення, своєрідне семантико-тематичне поле, релевантне тільки в цьому тексті, яке стає підставою для рефлексії читача, смисловою віхою для читача в розумінні сюжету» [7, с. 157–158].

За термінологією Н.С. Болотнової, когнітивна домінанта репрезентується через концептуальні

моделі (домінантні смисли), представлені в системі кодів художнього тексту, в якій виділяються смисловий код (і субкоди) і мовний код (мовна репрезентація домінантних смислів) [3, с. 133].

За всього різноманіття шляхів аналізу ідіостилю можна виділити два підходи: функціонально-домінантний і когнітивний. Функціонально-домінантний підхід, який виражається в структурно-стильовому аналізі тексту, тобто у виявленні особливих концептів-домінант, притаманних ідіостилю автора, і різноманітних мовних засобів їх репрезентації, застосовується в роботах Л.С. Виготського, Н.І. Головченко, С.Т. Золяна, В.А. Кухаренко, С.Ю. Преображенського, А.І. Тарасової, Л.І. Белехової. Метою структурно-стильового аналізу художнього тексту тут є тлумачення його ідейно-художнього наповнення шляхом розгляду притаманних йому типологічних і домінуючих стильових ознак, які є гармонійним сплетінням загальномистецького та індивідуального стилів. Індивідуальний стиль письменника трактується як новий художній образ світу, складне діалектичне поєднання закономірно-загального й індивідуально-особливого, характеризується сталими типологічними ознаками (стильовими константами) і переважаючою рисою (стильовою домінантою).

Виходячи з того, що ідіостиль є складним діалектичним утворенням, саме структурно-стильовий аналіз дає повне розуміння принципів відбору та синтезу стилістичних мовних засобів у різних жанрах певного автора, адже саме структурні елементи стилю, стильові домінанти (характер асоціацій письменника, домінування певних лексичних виразних засобів і стилістичних тропів і фігур, типів композиції, фабульно-сюжетні особливості) дають змогу виявити не тільки переважаючі особливості ідіостилю конкретного твору, а й віднайти найхарактерніші ознаки, прототип індивідуально-авторської мовленнєвої моделі.

У рамках когнітивного підходу основною одиницею дослідження є концепт, репрезентований у тексті автора. Сукупність різних концептів створює індивідуально-авторську концептосферу. Вона ж, у свою чергу, створює індивідуально-авторську картину світу, яка є віддзеркаленням

реального світу в мові. Тобто індивідуально-авторська концептосфера, по суті, є ідіостилем автора.

Отже, ідіостиль виявляє себе в результаті текстопороджувальної й естетичної діяльності мовної особистості, тому він передусім відображається в інтеграції бажаних тем, жанрів, засобів і прийомів, необхідних для побудови тексту й передачі як інформативних, так й емотивно-експресивних компонентів. Ідіостиль – це сукупність текстопороджувальних домінант і констант певного автора. Стиль автора визначається тим, що зафіксовано за допомогою численних засобів актуалізації дійсності, які діють на різних рівнях художньої структури, тобто концептами. Саме останні і є тією домінантою, що дає читачу змогу адекватно інтерпретувати текст [9, с. 188].

Отже, когнітивна домінанта розкривається через комплекс домінантних смислів, які знаходять реалізацію в системі смислового й мовного кодів художнього тексту.

Висновки. Репрезентація когнітивної домінанти (яка розкривається, конкретизується в системі домінантних смислів) через мовний код зумовлюється особливим вибором і способом організації мовних засобів, завдяки яким автор транслює свою думку в художньому тексті. Індивідуальний почерк автора, його манера проявляються вже в самому факті вибірковості, перевазі певних лінгвістичних засобів, які нерідко стають базою формування більш складних образів, що запам'ятовуються. Для визначення характеристик ідіостилю важлива система логіко-семантичних способів фіксації суб'єктивної картини світу, об'єктивованої в художньому тексті. Центральними є поняття естетизованої емоції й домінантного особистісного змісту як одиниці концептуальної системи суб'єкта, його концептуальної картини світу. Категорія домінанти виявляється на різних рівнях художнього тексту – на власне мовному (мовленнєвому), на стилістичному, на семантичному (змістовому, когнітивному), на ідейно-естетичному. Правильно знайдені домінанти забезпечують найбільш адекватне сприйняття художнього тексту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андреев О.А. О «новой реальности» языкознания. *Филологические науки*. 1984. № 4. С. 88–95.
2. Бабенко Л.Г. Филологический анализ текста. Основы теории, принципы и аспекты анализа : учебник для вузов. Москва : Академический проект, 2004. 464 с.
3. Болотнова Н.С. Художественный текст в коммуникативном аспекте и комплексный анализ единиц лексического уровня : монография / под ред. С.В. Сыпченко. Томск : Изд-во Том. гос. ун-та, 1992. 312 с.
4. Виноградов В.В. О языке художественной прозы. Избранные труды. Москва : Наука, 1980. 362 с.
5. Винокур Г.О. О языке художественной литературы. Москва : Высшая школа, 1991. 448 с.
6. Казарин Ю.В. Поэтический текст как система. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1999. 260 с.

7. Караулов Ю.Н. Русская языковая личность и задачи ее изучения (Предисловие). Москва : Язык и личность, 1989. С. 3–8.
8. Кубрякова Е.С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. Москва : Языки славянской культуры, 2004. 560 с.
9. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. Москва : Просвещение, 1988. 190 с.
10. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. Москва : Смысл, 1997. 286с.
11. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. Санкт-Петербург : Искусство – СПб, 1998. С. 14–285.
12. Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. Москва, 1988. 216 с
13. Тарасова И.А. Поэтический идиостиль в когнитивном аспекте : монография. Москва : ФЛИНТА, 2012. 196 с.
14. Ухтомский А.А. Доминанта как фактор поведения. Ленинград : Наука, 1978. С. 63–90.
15. Чудинов А.П. Метафорическая мозаика в современной политической коммуникации. Екатеринбург, 2003.
16. Якобсон Р. Язык и бессознательное / пер. с англ., фр. К. Голубович, Д. Епифанова, Д. Кротовой, К. Чухрукидзе. В. Шеворошкина ; составл., вст. слово К. Голубович, К. Чухрукидзе ; ред. пер. Ф. Успенский. Москва : Гнозис, 1996. 248 с.
17. Petit Larousse illustré. URL: <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/dominante/26379?q=dominante#26257> (дата звернения: 07.10.2019).